

ВОЛИН НЕДЕЉКОВИЋ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за класичне науке, Београд
САЊА СТОЈАНОВИЋ, Београд

DOMINO ET FRATURI: ЈЕДАН НЕОБЈАВЉЕН СИРМИЈСКИ ГРАФИТО*

UDK: 904:003.071=124(497.113)"02/03"

DOI: 10.2298/STA1262165N

Оригиналан научни рад

e-mail: vnedeljko@sezampro.rs

Примљено: 22. фебруар 2012.

Прихваћено: 21. јун 2012.

Апстракт. – Издаје се латински натпис са једне римске опеке из Музеја Срема.

По типу, натпис спада међу поздравне графите; лица која у њему фигуришу вероватно су била ангажована на грађевинским пословима.

Кључне речи. – Сирмијум, римска неимарска делатност, служба у римској војсци/управи, латинска епиграфика, графити, вулгарни латински.

У Музеју Срема у Сремској Митровици чува се, под инвентарским бројем А/5342, римска опека с урезаним натписом. О њеној провенијенцији једини податак нам је оставио Петар Петровић у једној својој белешци: „Опека је нађена у зиду перистила на лок. 4, ту уграђена приликом конзервације. Тачно место налаза није познато.“¹ Конзервација перистила луксузне виле (лок. 4)² извршена је 1963. године; међутим, из документације која се чува у Покрајинском заводу за заштиту споменика у Новом Саду не види се одакле је био донет археолошки материјал који је коришћен при конзервацији.³

Посреди је црвено печена опека, читава, величине 40,5 × 27,5 × 6 cm. На њој се чита латински натпис у два неједнака реда по ширини, плитко урезан пре печења. Слова су неуједначене висине (1–2,5 cm), с курзивном тенденцијом (упор. нарочито писмена *e*, *m*, *n*, *s*, *t*). На површини испод натписа, удубљење и испрекидане дијагоналне бразде (ове су могле настати и при конзервацији, кад је опека узидана у зид перистила); видљива су местимична оштећења и по ивицама опеке, а горњи углови су одбијени.

* Писци овог прилога имају пријатну дужност да захвале др Ивани Поповић, директору пројекта Сирмијум, и Зорану Бошковићу из Археолошког института у Београду, чија нам је документација стајала на располагању; Јасмини Давидовић и Мирославу Јесретићу из Музеја Срема у Сремској Митровици, где нам је материјал уступљен за публикување; Радованки Гулан из Покрајинског завода за заштиту споменика у Новом Саду, чијом смо се документацијом такође послужили. Доц. др Светлана Лома са Филозофског факултета у Београду прихватила је (опет!) нашу молбу да прочита што пишемо и саопшти нам своје опаске, поправке и допуне, које су (опет!) биле драгоцене.

¹ Фотографије и белешке о овој опеци налазе се међу документима који су по смрти П. Петровића предати Центру за античку епиграфику и нумизматику „Фанула Папазоглу“ при Филозофском факултету у Београду. Из фотодокументације Археолошког института сазнали смо да су фотографије из Петровићеве документације настале 1971. године трудом Б. Лукића (сигн. фот. 356/1971). Фотографију коју овде доносимо (Сл. 1) начинили смо сами крајем 2007.

² Локалитет 4 се налази у дворишту основне школе „Бошко Палковљевић“, у Змај Јовиној 19 (упор. Милошевић 1994, 13). Ту је нађен део луксузне виле из средине IV века: терме, раскошним перистилом повезане с просторијама на истоку; в. Раговић-Решикан 1962, 129–130. Вила је била саграђена на основама здања с краја III и почетка IV века, страдалих у великом пожару. На локалитету су нађени и старији слојеви, који нису од значаја за наш предмет. О ископавањима на простору локалитета 4: Раговић-Решикан 1962, 123–130; иста 1968, 135–139; иста 1969,

Текст натписа гласи:

*Domino et fratri Maxime salutem
Valerus Januarius*

У дословном преводу:

*Господину и браћу, Максиме, поздрав.
Валерије Јануарије.*

Посреди је, дакле, поздравни графито, од врсте која се спорадично налази на римским опекама из наших (и, разуме се, других) крајева. Исписани шиљатим предметом, махом по глини пре печења, али некад и по печеној цигли, они сведоче о комуникацији између радника запослених на истом грађевинском подухвату. На натписаној опеци из Голубиња, CIL 3.8277,3, чита се [*fac*] *laterclus* [CC (?) *F*] *uriane*, [*m*] *ale dor[mie]s si nun feceris*:⁴ прималац тог подстицајног поздрава био је очевидно циглар, *finctor*, какав се изричито спомиње у ILJug 1055 (Cibalae) *finctor vive dominis tuis*. Друге поруке те врсте путовале су са циглане на грађевину, како би прошле кроз руке зидарима: IMS 4.115 (опека из лесковачког краја, изгубљена) *Deus aduuet vobis et nobis*; овамо припадају вероватно и графити на опекама с Градишта код Првонека.⁵ Случај за себе, али опет у контексту рада на грађевини, представља епистоларна опека са Манастиришта код Великога Крчимира.⁶

На први поглед, овдашње *domino et fratri* непогрешиво подсећа на манир обраћања „господину сабрату“, најбоље познат из преписке међу духовним али и световним лицима у средњем веку. Преседани су, међутим, позноантички: *domino fratri Sisebuto Hysidorus* – тако Исидор од Севиље отпочиње пролог своје *Астрономије*; двеста година раније, Павлин од Ноле шаље писма Августину под заглављем *domino fratri unanimo et venerabili Augustino*.⁷ Штавише, и за нашу овдашњу сврху значајно, тај хришћански епистоларни узус заправо се наставља на једну старију, световну употребу, коју знамо из документарних извора. Обраћање речима *domine frater* добро је потврђено у преписци између лица у државној и војној служби широм Царства:

Виндоланда:

TVII 247 (= CEL 93), 2–3 *vale, mi domine frater karissime*

TVII 260.4–6 *opto, domin[e] frater, felicissimus bene valeas*

TVII 295 (= CEL 98), 9–10 *vale, domine frater*⁸

Египат:

CEL 73 (папирус, службено писмо, II век), 1 [*domi*] *nó fratri s(alutem) d(icit)*

CEL 177 (папирус, писмо препоруке, II век), 3–4 *praese(n)s te, domine frater, rogaveram*

Дура-Еуропос:

CEL 187 (папирус, препис службеног писма, 211. по Хр.), 2.4 *peto, domine frater*

CEL 191 (папирус, преписи службених писама, 216. по Хр.), 38b.3–6 *opt[o] te, domine frater, felicis[si]mum bene vale[r]e*; слично и 39.9–19.

Та се формула махом јавља међу лицима сличног ранга, неретко при крају писма, у склопу поздрава исписаног не писаревом већ лично пошљаочевом руком. Због фрагментарности текстова, у конкретним случајевима често није могуће утврдити о којем се рангу ради, али обично се рачуна с лицима нешто вишег положаја,⁹ јер је међу простији-

190–194; иста 1971, 15–49. Вили припадају и објекти на северном делу лок. 35, ископаног од 1963. године (Parović-Pešikan 1973, 1–39).

³ Нешто касније, Паровић-Пешикан 1969, 194, саопштава да се конзервација и евентуална реконструкција перистила планирана за ту годину није могла извршити, већ је перистил, са просторијама у којима су пронађени мозаици, затрпан.

⁴ Види: Петровић 1975, 36.

⁵ Недељковић 2006.

⁶ Nedeljković 2004.

⁷ Aug. Ep. 25 и 30. — Ми овде не узимамо у обзир безбројне случајеве где се та два апелатива налазе растављена унутар исте формуле, јер за нашу потребу то не указује ни на шта. Чини се, наима, да логика композитног апелатива *domine frater*, „господару брате“, није без остатка сводива на два оделита резона – један по којем се уважање изражава са *domine* и други по којем се заједништво изражава са *frater*. Поврх тих ефеката, споју *domine frater* инхерентан је оксиморон, јер те две речи, уобичајене понаособ у формулама љубазног обраћања, овако примакнуте једна другој призивају своја непомирљива примарна значења, па настаје извесна напетост. Шта је сврха те напетости, друго је питање, али у њено постојање лако је уверити се чим упоредимо малопређашње Павлиново заглавље *domino fratri unanimo et venerabili* са, на пример, Aug. Ep. 179 *domino beatissimo ac merito venerabili fratri et coepiscopo Joanni Augustinus in Domino salutem*.

⁸ Одавде мора да изостане CEL 89.II.6–7 = TVI 21 *optamus, frater domine, [te] bene valere [et in ho]nore esse* – што је друкчије издато у TVII 248; али и даље је користан Кугузијев коментар *ad loc.* (између осталог, са литерарним паралелама).

⁹ На полеђини писма CEL 177 пошљалац се и експлицитно представља као примаочев *coll(ega)*.

Сл. 1. Римска оџека, инв. бр. A/5342, Музеј Срема, Сремска Митровица

Fig. 1. Roman brick from Sirmium, Inv. A/5342, Museum of Srem, Sremska Mitrovica

ма било нормално и довољно ословљавати се само са *frater*. У исто доба, II век, падају и литерарне потврде ове формуле, коју имамо у анонимном (псеудо-Хигиновом) спису *De munitionibus castrorum*, 45 *in quantum potui, domine frater, pro tirocinio meo in brevi omnes auctores sum persecutus*, као и при почетку једног Фронтоновог писма, где може бити да је она употребљена с лаким хумором: *Ad am. 1.27 tibi, domine frater, commodius evenit, qui eqs.*¹⁰

О необичној графичкој *fraturi* треба да кажемо неколико речи. Читање је поуздано; уосталом, и из контекста је јасно да *fraturi* стоји за *fratri*. Објашњење се нема где тражити осим у области фонологије – посредни је, дакле, случај анаптиксе. Консонантску групу оклузив + ликвидна овде разбија вокал *u* (*-tr- > -tur-*) и настаје нова ненаглашена пенултима: по томе би овај случај личио највише на *periculum > periculum*, *saeculum > saeculum*, анаптиксу познату од врло раних времена и примљену и у књижевном језику, а вулгарно проширену на спорадичне случајеве као *templum > tempulum* (DVulg 1554). Али уцело гледано, вулгарнолатинска анаптикса није таква.¹¹ Она врло значајним делом погађа речи егзотичног порекла, а вокали који јој служе готово никад нису задњег реда; њени обрасци су *sucnus > cicinus*, *baptismus > baptissimus*, и на другој страни *nutrices >*

nutrices, ancillae > anicillae; или је она мотивисана паретимолошки, нпр. *libra > libera*,¹² *Aprilis > Aperilis*. Најближа нама позната паралела овдашњем случају *fratri > fraturi* била би анаптикса *patri > patiri*, потврђена у једном горњопанонском натпису (CIL 3.10599), и нарочито CIL 3.9735 (Delminium) *frateres frater(i) fecerunt*; но све у свему – ствар је ретка и утолико вредна пажње.¹³

Необичан је и облик *Maxime* уместо очекиваног *Maximo*. У читање ни овде нема сумње, као ни у то да *Maxime* представља форму вокатива, свеједно што

¹⁰ Вредне опаске о формули *domine frater* и њеном грчком пандану (*κύριε ἀδελφε*) даје Dickey 2010, 334. По њој, та формула је саставни део једног ширег система „конвенционалног исказивања привржености и поштовања“ како на грчкој, тако и на латинској страни; угодан у царско доба, тај систем је потрајао „отприлике до IV века“.

¹¹ За широк историјски преглед анаптиксе у латинском в. Stotz, *HLSMA* 3, VII §82, одакле су и неки од примера које ћемо навести.

¹² На ту паретимолошку везу експлицитно упућује Isid. *Orig.* 16.25.20.

¹³ Уопште, епиграфске потврде анаптиксе релативно су мршаве: Omeltchenko 1977, 460–463. За неколико упечатљивих инстанци в. Slotty 1960, бр. 53–60.

бисмо у датом контексту очекивали датив.¹⁴ У Помпејима, где поздравних графита има у већем броју, обилато је заступљена формула с два имена, у номинативу одн. дативу, праћена именицом *salutem*, „тај и тај томе и томе (упућује) поздрав“, нпр. DPomp 518 *Coelius Cynisculo salutem*, 522 *Aephebus Successo patri suo salut(em)*, 523 *fullo Cresces coponi sal(utem)*. Опет, чести су и поздрави формулисани с именом примаоца у вокативу, иза чега следи *vale*, нпр. 556 *Polubi va(le)*, 555 *Optate va(le)*, *Cajetanus scripsit*. Оба типа здружено долазе у 546 *Receptus Actio sa[l(utem)]*, *Acti va(le)*. С тим у виду, чини се да поздрав који имамо на сирмијској опеци представља контаминацију двају обичних обрта: оно што се испрва хтело рећи, *domino fratri Maximo salutem*, укрштено је с алтернативном формом поздрава, *Maxime vale*.¹⁵

Што се пишевог имена тиче, облик у којем оно долази, *Valerius Januarius*, на упадљив начин садржи прво графицију *-erus* за *-erius*, а одмах затим коректно *-arius*. Тој недоследности се не треба одвише чудити: у једном од помпејских поздрава затичемо једно те исто лично име исписано најпре исправно а потом погрешно – DPomp 525 *Aulus Olo suo salutem* (обојица се зову *Aulus*). Што се тиче саме графиције *Valerius*, вулгарнолатински *yod*, као што се зна, у извесним фонетским контекстима био је склон нестајању.¹⁶ Случајеви као DVulg 1298 *Aurelia Januara* (гј. *Januaria*), или учестала графиција *memore* за *memoriae* у хришћанским споменицима, показују да се то спорадично догађало и у редукованој пенултими иза гласа *r*, с тим што не можемо знати да ли је *yod* у тим случајевима нестајао без трага ($[rj] > [r]$), упор. итал. *-aro < -arium*) или пак графиција *r* стоји за палатализовано $[r']$ потекло од $[rj]$.

Valerius је од времена тетрархије било гентилно име царске династије коју је основао Диоклецијан.¹⁷ То је била и статусна ознака грађана који су крајем III и у првој четвртини IV века при уласку у државну или војну службу могли од цара добити и нови номен.¹⁸ Судаћи према још присутним Аурелијима, царски номен није додељиван свима.¹⁹ У цивилној служби, гентилно име *Valerius* носила су лица различитог ранга.²⁰ Војници Валерији, рекло би се, нису били обични *militēs*: упор., нпр., CIL 3.14333 *Valerius Saturninus mil(es) leg(ionis) M(artensium?) d(ra)conarius*,²¹ ILS 2776 *Valerius Valens protector*, 2779 *Valerius Vincentius actuarius protectorum*, 2792 *Valerius Juventinus exarcus*, 3458 *Valerius Valerianus miles cum insisterem ad capitella columnarum ad terras Licinan(a)s*.

Наши Валерије Јануарије и Максим могли су – не и морали – службовати у војсци, радећи у ци-гларској производњи или на другим грађевинским пословима. Когномената *Januarius* и *Maximus*,²² омиљена код домородачког становништва, можда указују на индигено порекло ове двојице,²³ док би изостанак Максимовог гентилног имена био знак њиховог релативно фамилијарног односа.²⁴

По натпису судаћи, опека би могла потицати с краја III или из прве половине IV века.²⁵ То је и доба кад се у Сирмију бележи највећа грађевинска активност.²⁶ У том периоду град је скоро у целини

¹⁴ О необичним појавама вокатива: Löfstedt 1942, 102–105; али ту нема ничега сличног овоме. Потпуности ради, подсећамо на необичну појаву у тексту трију вотивних натписа с Ко-смаја, IMS 1.90, 1.91 и 1.94, где форма *Jupiter* стоји по прилици вокативно, али опет на начин сасвим несродан овом нашем случају.

¹⁵ Може бити да та алтернативна форма има удела и у томе што се име писца налази на свршетку а не на почетку текста (*Valerius Januarius domino et fratri Maximo salutem*); ово се, додуше, могло догодити и без тог мотива.

¹⁶ Види, нпр., Väänänen 1982, §79; Omeltchenko 1977, 220–223.

¹⁷ Диоклецијан је свој гентилициј на име братства дао Максимијану када га је 286. поставио за свог савладара; године 293, са успостављењем тетрархије, тај номен су добили и Цезари. Крај династије Валерија учинио је Константин 324. године. Пре 286, *Valerius* је био најраспрострањенији нецарски гентилициј: в. Mócsy 1959, 160; Alföldy 1969, 131; упор. OPEL, књ. 4, 143–146.

¹⁸ Salway 1994, 138.

¹⁹ PLRE I, 1053 и даље (*Fasti*); Keenan 1973, 46, нап. 56.

²⁰ Од намесника провинција до градских магистрата. Види: PLRE I, 940 и даље (s. *Valerius*); Keenan 1973, 44–45.

²¹ Mócsy 1965, 218.

²² Kajanto 1965, 29 и 30, убраја их у осамнаест најчешћих латинских когномената, а за њихову распрострањеност в. OPEL, књ. 2, 189, и књ. 3, 70.

²³ За Панонију в. Mócsy 1959, 176 (*Januarius*) и 181 (*Maximus*); Barkóczy 1964, 314 (*Januarius*) и 318 (*Maximus*). Становништву келтског порекла име *Januarius* могло се чинити нарочито прикладним због сазвучја са келтским именима на *Jan-*: Mócsy 1959, 176; Alföldy 1977, 258; о келтским именима на *Jan-*: Holder 1904, 9.

²⁴ Поткрај III и почетком IV века бележи се све чешће остављање номена у приватним натписима, пре свега у узусу нижих слојева; аристократија је и тада и дуго потом чувала своје гентилиције: Kajanto 1977, 426–428.

²⁵ То јест, писац графита је могао на службу ступити крајем III или током прве четвртине IV века, па службовати још годинама потом.

²⁶ Изградњу тетрархијског Сирмија вероватно је започео сам Диоклецијан, како доказује Dušanić 2003/2010.

обновљен. Саграђена је нова јавна житница, велике терме,²⁷ палата, хиподром, а недалеко од њих и луксузна вила коју смо споменули. Почетком IV века град се проширио према југу, о чему сведочи бедем из тог периода. У центру града била су јавна здања, док је јужни део био резиденцијална четврт са палатом.²⁸ Наша опека је, наравно, могла бити

уздана у било коју од свих тих грађевина; но, у недостатку података и индиција, логично је претпоставити да материјал за својевремену конзервацију перистила на локалитету 4 није без потребе допреман издалека:²⁹ опека би, по томе, вероватно потицала с лица места,³⁰ ако не са оближњег и по грађевинским фазама блиског локалитета 1а (палата).³¹

²⁷ На основу посвете Херкулу ILS 3458, те терме (лок. 29) слове као Лицинијево.

²⁸ Поповић 1993/2003, 46–47; исти 1975/2003, 154.

²⁹ Ово наше домишљање треба примити врло опрезно. Материјал за конзервацију на лок. 4 у једној ранијој прилици, 1960. године, доношен је, по сведочењу арх. Д. Ст. Павловића, са читавог подручја Сирмија: Pavlović 1961, 84.

³⁰ У техничком опису локалитета, на првој страници „Елабората за конзервацију и презентацију локалитета 4 – Сирмијум, Сремска Митровица – Змај Јовина ул.“, постоји податак да се у јужној половини терми истражених у дворишту у Змај Јовиној виде трагови подних плоча величине 28–30 cm × 40–44 cm × 6 cm (B–1/B/V, бр. инв. 808, стр. 1 [5]). Те мере приближно одговарају димензијама наше опеке. Такође, Д. Ст. Павловић је у „Елаборату за наставак конзервације и делимичну презентацију архитектонских остатака локалитета 4“ (1963) записао да су у Музеј одлагани фрагменти опеке и мермера са лок. 4 употребљиви за конзервацијске послове (стр. 3 [12] и 13 [22]).

³¹ У дневнику архитектонско-конзерваторских радова на лок. 4 из 1960. године, који је као пројектант и надзорник водио Д. Ст. Павловић, стоји и ово: „Среда и четвртак, 16. и 17. новембар 1960... Одабрана је и дотерана римска цигла – плоче са локалитета 1а“ (B–1/B/V, бр. инв. 653, стр. 13 [15]).

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Alföldy 1969** — G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- Alföldy 1977** — G. Alföldy, “Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum”, у: Pflaum, Duval 1977, 249–265.
- Barkóczy 1964** — L. Barkóczy, “The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, 257–356.
- CEL** — P. Cugusi, *Corpus epistularum Latinarum papyris tabulis ostracis servatarum*, 3 књиге, Firenze 1992–2002.
- CIL** — *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863—.
- Dickey 2010** — E. Dickey, “Forms of Address and Markers of Status”, у зборнику E. J. Bakker (ур.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Chichester, Malden (MA), 327–337.
- DPomp** — E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes*, Bonn 1910.
- Dušanić 2003/2010** — S. Dušanić, “Diocletian’s Visits to Quarries and Mines in the Danubian Provinces”, у: *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 275–602 n. Ch. Kolloquium in Drobeta–Turnu Severin 2.–5. November 2001*, București 2003, 9–21. Прештампау у: S. Dušanić, *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, Belgrade 2010, 712–723.
- DVulg** — E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn 1910.
- Holder 1904** — A. Holder, *Alt-Celtischer Sprachschatz*, књ. 2, Leipzig.
- ILS** — H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, 3 књиге, Berlin 1892–1916.
- ILJug** — A. и J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia... repertae et editae sunt*, 3 књиге, Ljubljana 1963–1986.
- IMS** — *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd 1976—.
- Kajanto 1965** — I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki.
- Kajanto 1977** — I. Kajanto, “The Emergence of the Late Single Name System”, у: Pflaum, Duval 1977, 421–430.
- Keenan 1973** — J. G. Keenan, “The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt”, *ZPE* 11, 33–63.
- Löfstedt 1942** — E. Löfstedt, *Syntactica. Studien und Beiträge zur historischen Syntax des Lateins*, књ. 1: *Über einige Grundfragen der lateinischen Nominalsyntax*, ²Lund.
- Милошевић 1994** — П. Милошевић, *Топоиграфија Сирмијума*, Нови Сад 1994.
- Мócsy 1959** — А. Мócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest.
- Мócsy 1965** — А. Мócsy, “Zur Bevölkerung in der Spätantike”, у: G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 212–226.
- Nedeljković 2004** — V. Nedeljković, “Un nouveau document paléochrétien de la Dacie Méditerranée”, *Aevum* 78/1, 147–158.
- Недељковић 2006** — В. Недељковић, „Римски графити са Градишта код Првонека“, *Старинар* 56, 377–380.
- Omeltschenko 1977** — S. W. Omeltschenko, *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans*, Chapel Hill.
- OPEL** — B. Lörinz (ур.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, књ. 2–4, Wien 1999–2002.
- Parović-Pešikan 1962** — M. Parović-Pešikan, „Sirmium, lokalitet 4 – Škola B. Palkovljević-Pinki (Sirmium u 1962. godini)“, *Arheološki pregled* 4, 123–131.
- Parović-Pešikan 1968** — M. Parović-Pešikan, „Sirmium, Villa urbana, lokalitet 4“, *Arheološki pregled* 10, Beograd, 135–139.
- Parović-Pešikan 1969** — M. Parović-Pešikan, „Lokalitet 4 – kasnorimska vila (Sremska Mitrovica – Sirmium)“, *Arheološki pregled* 11, Beograd, 190–194.
- Parović-Pešikan 1971** — M. Parović-Pešikan, “Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium (Part I)”, у: V. Popović, E. L. Ochsenchlager (ур.), *Sirmium II*, Beograd 1971, 15–49.
- Parović-Pešikan 1973** — M. M. Parović-Pešikan, “Excavations of a Late Roman Villa at Sirmium (Part II)”, у: V. Popović, E. L. Ochsenchlager (ур.), *Sirmium III*, Beograd 1973, 1–39.
- Pavlović 1961** — D. Pavlović, „Konzervatorska rešenja u Sirmijumu“, у: M. Grbić (ур.), *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simposiuma o Limesu 1960*, Beograd, 83–85.
- Петровић 1975** — П. Петровић, *Палеографија римских напџица у Горњој Мезији*, Београд.
- Pflaum, Duval 1977** — H.-G. Pflaum, N. Duval (ур.), *L’Onomastique latine: Paris, 13–15 octobre 1975*, Paris.

PLRE I — A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, књ. 1, Cambridge 1971.

Поповић 1975/2003 — В. Поповић, „Главне етапе урбаног развоја Сирмијума“, у зборнику Branka Vikić-Belančić (ур.), *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima: Varaždin 1975*, Beograd 1977, 111–122. Прештампао у: Поповић 2003, 147–156.

Поповић 1993/2003 — В. Поповић, „Sirmium – град царева и мученика“, у зборнику Д. Срејовић (ур.), *Римски царски градови и палате у Србији*, Београд 1993, 15–27. Прештампао у: Поповић 2003, 41–50.

Поповић 2003 — В. Поповић, *Sirmium – град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума)*, Сремска Митровица.

Salway 1994 — B. Salway, “What’s in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700”, *JRS* 84, 124–145.

Slotty 1960 — F. Slotty, *Vulgärlateinisches Übungsbuch*, 2Berlin.

Stotz, HLSMA — P. Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters* (Handbuch der Altertumswissenschaft II.5), 5 књига, München 1996–2004.

TVI — A. Bowman, D. Thomas, *Vindolanda: The Latin Writing Tablets*, London 1983.

TVII — A. Bowman, D. Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets (Tabulae Vindolandenses II)*, London 1994.

Väänänen 1982 — V. Väänänen, *Introduzione al latino volgare*,³Bologna (оригинал: *Introduction au latin vulgaire*,³1981).

Summary: VOJIN NEDELJKOVIĆ, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Classics, Belgrade
SANJA STOJANOVIĆ, Belgrade

DOMINO ET FRATURI. AN UNPUBLISHED GRAFFITO FROM ROMAN SIRMIIUM

Key words. – Sirmium, Roman construction-business, Service in the Roman army/administration,
Latin epigraphy, Graffiti, Vulgar Latin.

In the Regional Museum of Srem in Sremska Mitrovica, Serbia, a Roman brick is preserved, containing an inscription (Inv. A/5342). Originating from any of the numerous Roman structures in the capital city of Sirmium – most probably from Site 4 (Villa) or Site 1a (Palace) – the brick exhibits a graffito in Latin which reads as follows:

*Domino et fraturi Maxime salutem
Valerus Januarius*

Written before the brick was baked, this greeting obviously went from somebody present at the brick plant to another person engaged locally in the business of construction. To address the

recipient of a message as *dominus frater* is a well-attested style in Roman military circles, especially between equals, from the early 2nd century on. Phonologically, the spelling *fraturi* (for *fratri*) is a remarkable instance of anaptyxis, vulgar, but only rarely occurring in the sources. The pendent vocative *Maxime* is probably due to the actual formula being a contamination of two known types, *Maximo salutem* and *Maxime vale*. Judging by their cognomena, both men, Januarius and Maximus, may very well have been of indigenous origin, whereas the nomen Valerius may have been acquired through service in the imperial army or administration under the Tetrarchs.